

РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Сучасний процес реформування системи освіти в Україні зумовлений значними соціально-економічними, суспільно-політичними, соціально-педагогічними, культурологічними зрушеннями, що відбулися в кінці ХХ ст. Сьогодні вже на законодавчому рівні визначено зміст, мету, шляхи та напрями реформування всіх ланок освіти з метою її демократизації, гуманізації, відповідності світовим стандартам. Модернізація освіти стає пріоритетним напрямом сучасного розвитку суспільства, бо від успішної її діяльності залежить у цілому майбутнє України. Про це, зокрема, йдеться у Державній національній програмі “Освіта” (Україна ХХІ століття) (1993), в законах України “Про освіту” (1991), “Про загальну середню освіту” (1999), Національній доктрині розвитку освіти (2002). Вивчення історії реформування шкільної освіти обумовлене передусім потребами сучасного освітнього процесу, а з іншого боку, як вважає академік О.В.Сухомлинська, зазначена проблема може стати одним із курсів історії педагогіки як навчального предмета (Сухомлинська О.В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К.: А.П.Н., 2003. – С.34).

Реформування шкільної освіти в Україні як окрема історико-педагогічна наукова проблема не досліджувалася. У присвячених розвитку освіти та школи працях, написаних з позицій радянської ідеології, побіжно і поверхово згадувалися шкільні реформи (Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. – К.: Рад. шк., 1948. – 76 с.; Грищенко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР 1917 – 1957: Наукові записки. Серія педагогічна. – Т.IV. – К.: Рад. шк., 1957. – С. 5–135; Лещенко М.П. В боротьбі за утвердження радянської системи народної освіти в Україні // Радянська школа. – 1964. – №4. – С.102–104; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967). – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с. та ін.).

У 1973 р. побачив світ підручник “Історія педагогіки” (за ред. М.С.Гриценка), у якому приділяється увага освітнім реформам початку ХVІІІ – першої половини ХХ ст. Оскільки це не наукове дослідження і реформи в ньому розглядаються побіжно, то праця для нас корисна лише з фактологічної точки зору.

У нарисах “Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні” (Х–поч.ХХ ст.) (відпов. редактор М.Д.Ярмаченко) висвітлюється вплив основних державних освітніх документів ХІХ ст. на розвиток шкільної мережі в Україні, зазначається, що реформи ХІХ ст. широко обговорювалися на сторінках преси, на з’їздах, зібраннях директорів шкіл тощо. Проте у зазначеній праці відсутній аналіз причин, змісту, напрямів, організації тієї чи іншої реформи, дискусії навколо неї.

Відомий дослідник І.В.Зайченко у монографії “Проблеми української національної школи у пресі” (друга пол.ХІХ – поч. ХХ ст.) (2002) в одному з параграфів порушує проблему “Педагогічна преса про реформування школи й освіти в Україні”. Окремим аспектам реформування освітньої галузі в 1917–1920 рр. присвячена низка праць сучасних дослідників (Н.І.Агафонова, М.Г.Кукурудзяк, В.К. Майборода, М.М.Собчинська, С.М.Філоненко, М.Д.Ярмаченко та ін.).

Заслуговує на увагу монографія І.Л.Лікарчука “Міністри освіти України”, присвячена безпосереднім учасникам освітніх реформаторських процесів – міністрам освіти України (1917–1943).

Деякі аспекти досліджуваної проблеми сучасні українські історики розглядають у своїх дисертаціях (Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки

національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект, 2000; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-ті роки, 2001).

Цікавими, з погляду нашого дослідження, є праці російських учених (захищені в Росії докторські дисертації): В.З.Смирнова “Школьные реформы 60-х годов XIX в. в России” (1947), Е.Д. Днепров “Современная реформа образования в России: исторические предпосылки, теоретические основания, этапы подготовки и реализация” (1994), Р.В. Шакірова “Системно-концептуальный анализ реформ общего и среднего образования в России в XX веке” (1997).

Зупинимося на зазначених роботах. Без сумніву значним внеском у розробку досліджуваної проблеми є дисертація В.З.Смирнова “Школьные реформы 60-х годов XIX в. в России” (1947), а також його монографія “Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в.” (1954). Автор глибоко проаналізував проекти початкової і середньої освіти у визначений період, однак робота написана в рамках радянського дискурсу і не позбавлена певного ідеологічного забарвлення.

Відомий історик педагогіки Е.Д.Днепров, проаналізувавши історію освітньої політики в Росії, виділив чотири шкільні реформи (1804, 1864, 1918 і сучасна), зосередив увагу на сучасній реформі освіти. Вчений висвітлив її витоки, філософсько-теоретичні основи, сутність, етапи, причини невдач.

Р.В.Шакіров у своєму дисертаційному дослідженні проаналізував і розкрив зміст, мету, принципи і умови реалізації реформ середньої освіти з початку XX ст. до 1995 року в основному на матеріалах історії розвитку освіти в Росії та Республіці Татарстан.

Як бачимо, автори порушують проблему реформування освіти в Росії, яке мало безпосередній вплив на розвиток шкільної освіти в Україні. Зазначені дисертації важливі для нашого дослідження за предметом і фактологічним матеріалом, а також для порівняння й оцінювання.

Таким чином, сьогодні відсутні історико-педагогічні праці, де цілісно й системно були б проаналізовані досвід реформування шкільної освіти в Україні, політика урядів щодо реформування української освіти на різних етапах її розвитку. Отже, нерозробленість зазначеної наукової проблеми в педагогічній науці і відповідність сучасному етапу реформування системи освіти актуалізують такий науковий напрям дослідження як педагогічні засади, реалізація, результати реформування шкільної освіти в Україні в XIX–XX ст. У своїй статті ми будемо прагнути з'ясувати, які завдання та методологічні підходи мають бути у ході розв'язання окресленої проблеми.

Вивчаючи історію реформування шкільної освіти, варто визначити територіальні межі дослідження. У XIX ст. українські землі входили до складу двох імперських держав: Західна Україна – до Австро-Угорщини, Центральна, Південна і Східна – до Російської імперії. Відповідно після розвалу Австро-Угорської імперії в 20–30-х роках західноукраїнські землі входили до Польщі, Чехословаччини, Румунії, а інші частини України поступово увійшли до складу СРСР. І лише наприкінці 30-х – на початку 40-х років було здійснено етнічне возз'єднання, і західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР, відповідно до СРСР.

Оскільки освіта на різних етапах історичного розвитку реформувалася в умовах роз'єднаності українських земель, у суспільно-політичних умовах держав, до яких належала та чи інша частина України, тому мали певні й доволі значні розбіжності і системи освіти, і відповідно їх реформування. Тому варто розглядати процес реформування системи шкільної освіти з початку XIX ст. до 40-х років XX ст. лише в Центральній, Південній і Східній Україні, що спочатку входила до Російської імперії, а потім увійшла у статусі УРСР до СРСР. Починаючи з 40-х років XX ст., коли Україна територіально була єдиною республікою в складі Радянського Союзу, ми розглядаємо процес реформування єдиної шкільної системи освіти.

Звичайно, потребує ґрунтовного вивчення процес реформування в Західній Україні, можливо у порівняльному аспекті з аналогічними явищами в Центральній, Південній і Східній Україні.

Розвиток освіти в Україні завжди супроводжувався змінами, перетвореннями і нововведеннями, що на певному історичному етапі ідеологічних, соціально-економічних реалій і пріоритетів переростали в реформи. Постає питання – що таке шкільна реформа і реформа взагалі? За Новим тлумачним словником української мови “реформа – це перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури” (К.:Аконіт. – 2000. – Т.3. – С.901).

Сучасні педагогічні словники (С.У.Гончаренко, М.Д.Ярмаченко) не дають визначення поняття “освітні або шкільні реформи”. Більш ранні видання дають такі визначення: “Шкільні реформи – перетворення в шкільній системі, які проводяться в законодавчому порядку. Ці реформи являють собою явище історичне: воно виникає лише тоді, коли шкільна освіта стає справою держави і регулюється спеціальними державними органами і законодавчими актами” (Педагогический словарь. – М.: Изд-во Акад. пед. наук, 1960. – Т.2. – С. 263–264). Далі в рубриці “Буржуазні шкільні реформи” характеризуються реформи освіти другої половини ХІХ ст., які проводилися в Європі, зокрема в Російській імперії (Там само. – С. 264–265). У рубриці “Реформи шкільні в соціалістичних державах”, що, як і попередня, написана в контексті радянської ідеології, аналізується політика Комуністичної партії і Радянської влади в галузі народної освіти.

У Педагогічній енциклопедії знаходимо таке визначення: “Реформи шкільні (з лат. *Reformatio* – перетворюю) – це перетворення шкільної системи, які проводилися в законодавчому або адміністративному порядку. Як явище історичне, реформи шкільні в Росії відображали етапи боротьби правлячих класів і передових представників суспільства в галузі розвитку освіти” (Педагогическая энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия. – 1966. – Т.3, С.670–675). У зазначеному виданні згадуються освітні реформи Петра І початку ХVІІІ ст., характеризується процес реформування другої половини ХVІІІ ст. за часів Катерини ІІ. Сучасних визначень в педагогічній літературі не зустрічаємо.

На нашу думку, реформування (зміна напрямів, змісту, структури освіти тощо) було особливо характерним для шкільної освіти, яка є найбільш поширеною і охоплює початкову, основну та старшу школу. Школа як соціальний інститут відображає всі недоліки суспільства, проти яких виникало громадське незадоволення і водночас формує особистість, яка має відповідати тому чи іншому суспільному устрою. Тому шкільні реформи в урядовій політиці завжди були пріоритетними, бо безпосередньо впливали на подальший розвиток суспільства в цілому.

У процесі реформування брали участь педагоги, освітяни, держава та її органи. Розроблені на урядовому рівні освітні проекти ставали предметом широкої дискусії серед педагогів та освітян: пропонувалися альтернативні проекти. Здійснимо невеликий ретроспективний огляд означеної проблеми.

У ХІХ ст. біля витоків проведення шкільної реформи 1802–1804 рр. у Російській імперії стояв український педагог В.Н.Каразін, якому й належить ідея створення Міністерства народної освіти, де він працював на посаді керівника Головного управління училищ. Він брав участь у розробці багатьох освітніх документів, а ідеї щодо реформування освіти відображав у своїй праці, які потребують ґрунтовного аналізу. Звичайно, потребують переосмислення під кутом зору сучасної науки урядові документи, що визначали розвиток шкільної освіти в першій половині ХІХ ст.: “Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам” (1804), “Статут гімназій і училищ, підпорядкованих університетам” (1828) та ін.

Під тиском громадсько-педагогічного руху 60-х років ХІХ ст. уряд Російської імперії змушений був здійснити реформу в галузі шкільної освіти. Цікавими є зміст основних законодавчих документів, що визначали її розвиток та дискусія навколо них: “Положення

про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти” (1860), “Положення про початкові народні училища” (1864), “Статут гімназій і прогімназій” (1864) та ін.

Погляди щодо зазначеної шкільної реформи висвітлено в працях вітчизняних педагогів Т.Г.Лубенця, М.І.Пирогова, К.Д.Ушинського та ін. Великий науковий інтерес викликають ідеї щодо реформування шкільної освіти російських педагогів В.П.Вахтерева, К.Е.Вентцеля, П.Ф.Каптерева, В.І.Чарнолузького та ін. Потребують глибокого аналізу праці українських громадівців (М.П.Драгоманова, М.І.Костомарова, О.Я.Кониського, П.О.Куліша та ін.), які на сторінках періодичної преси у власних працях проектували розвиток національної шкільної освіти.

Об’єктивної оцінки потребує офіційне шкільне законодавство 70–80-х рр. ХІХ ст. і його вплив на розвиток вітчизняної освіти, школи. Зокрема, “Положення про жіночі гімназії і прогімназії” (1870), “Статут гімназій і прогімназій” (1871), “Положення про міські училища” (1872), “Положення про початкові народні училища” (1874) та ін.

Залишаються не проаналізованими проекти шкільної реформи поч. ХХ ст., створені міністром народної освіти П.М.Ігнат’євим (1915–1916), що неодноразово подавалися на розгляд Державної Думи. В цей період розроблялися проекти розвитку української школи педагогами С.Ф.Русовою, Я.Ф.Чепігою.

У 1917–1920 рр. у житті українського суспільства відбулися докорінні зміни – після повалення російського самодержавства в українських педагогів з’явилася реальна можливість реформувати імперську й створити національну систему освіти. Предметом широкого обговорення став розроблений Товариством шкільної освіти “План єдиної школи” (1917). Ідеї щодо напрямів, принципів проведення реформи освіти, змісту шкільної реформи знаходимо в працях таких педагогів і освітніх діячів, як В.Ф.Дурдуківський, М.С.Грушевський, Гр.Іваниця, К.Ф.Лебединцев, О.Ф.Музиченко, В.П.Науменко, І.І.Огієнко, В.П.Родников, С.Ф.Русова, І.М.Стешенко, С.О.Сірополко, Я.Ф.Чепіга та ін.

Радянська держава, остаточно утвердившись у 1920 р., відразу розпочала реформу освіти. Її втілювали в життя керівники Наркомосу УСРР Г.Ф.Гринько, В.П.Затонський, Я.П.Ряппо, М.О.Скрипник, О.Я.Шумський. Потребують оцінки й переосмислення важливі державні документи, що визначали розвиток освіти в Україні як оригінальної системи і закріплені в Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей (1920), Кодексі законів про народну освіту УРСР (1922) та ін.

Освіта в 30–50-х роках ХХ ст. в Україні розвивалася в умовах сталінської уніфікованої тоталітарної системи. Потребують осмислення й сучасної оцінки постанови ЦК ВКП (б) “Про початкову і середню школу” (1931), “Про педологічні перекинуття в системі Наркомосу” (1936) та інші директиви партії, які спрямовувалися на реформування освіти. У цей період опис реформ характеризувався упередженістю суджень, надмірною політизацією.

Найменш вивченим як в історії педагогіки, так і з погляду досліджуваної проблеми є період радянської доби. Потребують об’єктивного осмислення і адекватної оцінки “Закон про зміцнення зв’язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР” (1958), цілий ряд постанов ЦК КПРС і Ради міністрів, що визначали розвиток шкільної освіти в 60-х роках ХХ ст. (“Про зміни терміну навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням”, 1964 та ін.). Ідеї щодо реформування шкільної освіти знаходимо в працях відомих українських педагогів Г.Г.Ващенко та В.О.Сухомлинського.

70–80-ті роки ХХ ст. в історії України означені як роки застою. У цей період вийшла низка постанов ЦК КПРС і Ради міністрів: “Новий Статут середньої загальноосвітньої школи” (1970), “Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та дальший розвиток загальноосвітньої школи” (1972) та ін. Залишаються не вивченими причини запровадження, а також дискусія педагогів і громадськості навколо Реформи загальноосвітньої і професійної школи 1984 р.

Потребує глибокого осмислення сучасна українська реформа шкільної освіти в контексті суспільно-політичних та соціально-економічних змін 1991 р., розбудови

Української держави. Прийшов час поглянути в минуле: проаналізувати зміст, напрями, особливості реалізації, значення сучасної шкільної реформи, визначити її місце у низці попередніх, актуалізувати її здобутки і прорахунки; оцінити політику українського уряду в галузі шкільної освіти.

Отже, процес реформування шкільної освіти в Україні, який охоплює як кардинальні реформи, так і кілька запропонованих альтернативних, причини їх проведення, хід і результати залишаються майже повністю не дослідженими з погляду сучасної науки. Крім того, вони спеціально не досліджувалися й за радянських часів.

Наукового аналізу у рамках сучасного дискурсу потребують проекти реформ і сам процес реформування, що були предметом широкого обговорення серед педагогів, громадськості; опубліковані матеріали з'їздів учителів, викладачів, директорів гімназій, на яких широко обговорювалися проекти шкільних реформ; державні документи: закони, накази, постанови, резолюції урядів, зокрема циркуляри, директиви, накази Міністерства народної освіти, Генерального секретаріату освіти, Народного комісаріату освіти, Міністерства освіти УРСР, Міністерства освіти і науки України. Особливе значення для нас становлять проекти реформ, які розроблялися комісіями при керівних органах освіти.

Об'єктом досліджуваної проблеми є державна політика і громадсько-педагогічна думка щодо шкільної освіти в Україні, зокрема процес реформування і контрреформування, альтернативні проекти шкільної освіти в ХІХ–ХХ ст.

На підставі аналізу різних підходів до проблеми реформування шкільної освіти в історико-педагогічному аспекті, на нашу думку, реформи шкільної освіти в Україні, їх зміст, причини здійснення, педагогічні основи, етапи реалізації та наслідки, доцільно представити як результат складних процесів, що відбувалися на різних рівнях: політичному, економічному, ідеологічному, соціальному.

На кожному з етапів розвитку вітчизняної освіти шкільне реформування залежало від освітньої політики урядів, громадсько-педагогічного руху, розвитку шкільної системи освіти та педагогічної науки в їх єдності. Протягом усього дослідження його основоположною ідеєю має бути висвітлення боротьби за створення національної та гуманістичної системи шкільної освіти чи її елементів, подолання протиріч в самій системі. Лише за таких підходів можна виявити і проаналізувати природу, механізми здійснення, рушійні сили, тенденції, умови проведення та уроки реформування шкільництва як важливої складової Української держави або складової формування дітей і молоді в дусі національної ідеї.

Предмет означеної проблеми об'єднує процеси, що вивчають такі наукові дисципліни, як історія педагогіки, педагогіка, історія України, політична історія України, філософія. Тому методологічну основу дослідження становлять такі міждисциплінарні методологічні підходи: філософські положення про єдність історичного і логічного, про об'єктивний та історичний підхід до аналізу реформування шкільної освіти, про взаємозумовленість суто педагогічних і суспільно-політичних, соціокультурних явищ і процесів та необхідність їх вивчення в зв'язку з конкретно-історичними умовами суспільного життя; синергетичні засади, які полягають у тому, що еволюція і динаміка реформаційного процесу є інтегрованими, впливають з дуже багатьох чинників, мають багатоманітність проявів; системний підхід, який дає змогу виявити сутнісні характеристики досліджуваного предмета; історико-компаративістські підходи, що передбачають порівняння і зіставлення етапів розвитку освіти й проведення реформ у різних країнах, контрреформ та альтернативних проектів; конструктивно-генетичні засади, на основі яких простежуються динамічні зміни досліджуваного предмета в системі, а його складові – у просторі й часі, що дає змогу науково обґрунтувати періодизацію процесу реформування шкільної освіти.

У ході дослідження проблеми реформування шкільної освіти в Україні, на нашу думку, доцільно використати такі методи дослідження: конкретно-пошуковий (теоретичний аналіз, синтез, систематизація і класифікація архівних та друкованих джерел з історії реформування освіти в Україні); історико-генетичний (здійснення структуризації нагромадженої вітчизняної педагогічної літератури; аналіз соціально-педагогічних,

ідеологічних і культурологічних умов проведення шкільних реформ); історико-ретроспективний (аналіз напрямів, змісту, наслідків освітніх реформ в галузі шкільної освіти); хронологічний (дослідження генези реформування шкільної освіти і представлення її у вигляді періодизації); термінологічний аналіз (визначення окремих термінів відповідно до предмета дослідження в педагогічному аспекті на основі аналізу відповідної літератури); інтерпретація та узагальнення (узагальнення опрацьованих матеріалів для формулювання висновків та рекомендацій для подальшого здійснення реформ шкільної системи освіти в Україні).

Отже, з метою виявлення тенденцій розвитку вітчизняної системи освіти, досягнень та успіхів, прорахунків і недоліків проведення реформ погляд в історію є особливо доцільним. Вивчення та осмислення досвіду реформування освіти протягом XIX–XX ст. дадуть змогу виявити уроки й закономірності підготовки і реалізації шкільних реформ, ідейно-політичні та педагогічні основи сучасної освітньої реформи в Україні. На нашу думку, потребують подальшого дослідження історіографія проблеми, суспільно-політичні умови та соціально-педагогічні основи, витоки, чинники, які впливали на проведення освітніх реформ; суть і причини відхилення альтернативних проектів шкільної освіти; ідеї українських педагогів щодо реформування освіти; роль здійснених реформ і контрреформ у розвитку освіти, зокрема загальноосвітньої школи, суспільного життя в Україні на різних історичних етапах тощо.

УДК 37 (09) (477)

В.Л. Федяєва

ПРАКТИКА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В СІМ'Ї ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Вивчення теорії і практики сімейного виховання свідчить, що родинне виховання – вічна категорія, його значення і роль завжди були, є, і будуть актуальними: це “одна із форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків та інших родичів з повсякденним впливом сімейного побуту школи, засобів масової інформації, соціального та природного оточення, перша природна і постійно діюча форма національного виховання дітей засобами народної педагогіки у колі найближчих по крові і духу людей” [2: 402].

Сім'я, як відомо, є природною основою суспільства. В сім'ї, через сім'ю, в умовах родинного побуту, праці, дозвілля формуються первинні ціннісні орієнтації та соціальні настанови дітей. Однак, серйозні кризові явища, пов'язані з процесами глобалізації (безробіття, посилена міграція населення, послаблення родинних зв'язків), негативно впливають на сімейне виховання.

Опора на виховну силу традицій, на споконвічні сімейні цінності, виявлення і підтримка позитивних тенденцій у сімейно-родинних відносинах, формах родинного спілкування набуває сьогодні особливої актуальності.

Аналіз наукової літератури свідчить, що сімейна педагогіка сформувалась поступово. Емпірично шукаючи найдосконаліші способи впливу на дитину в сім'ї, суспільство та батьки набули досвіду. Тому важливою умовою піднесення ефективності сімейного виховання є досягнення народної педагогіки, звичаїв, традицій, порад педагогів-практиків, які на основі умінь і навичок у різні історичні часи, за певних умов теоретично обґрунтовували основні положення узагальненого досвіду виховання дітей у сім'ї. Йдеться насамперед про теоретичну спадщину С. Русової, Г. Ващенко, К. Ушинського, А. Макаренка, В. Сухомлинського, М. Стельмаховича.

Значну увагу вихованню дітей в сім'ї наприкінці XIX – початку XX століття, приділяли педагоги і письменники, такі як Борис Грінченко, Леся Українка, Іван Франко.

Сьогодні питання особливостей виховання дітей у традиційній українській сім'ї порушують вчені (О. Вишневський, А. Даник, О. Поставий). Визначенню педагогічного